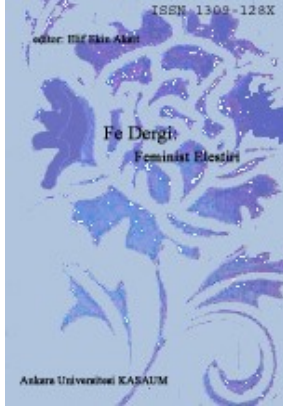

Yayınlayan: Ankara Üniversitesi KASAUM
Adres: Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cebeci 06590 Ankara

Fe Dergi: Feminist Eleştiri Cilt 2 Sayı 2
Erişim bilgileri, makale sunumu ve ayrıntılar için:
<http://cins.ankara.edu.tr/>

Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar

Sermin Çakmak

Çevrimiçi yayına başlama tarihi: 20 Aralık 2010

Bu makaleyi alıntılar için: Sermin Çakmak, “Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar,” *Fe Dergi* 2, no. 2 (2010): 50-64.

URL: <http://cins.ankara.edu.tr/goc3.html>

Bu eser akademik faaliyetlerde ve referans verilerek kullanılabilir. Hiçbir şekilde izin alınmaksızın çoğaltılamaz.

Değişen Hayatların Görünmez Sahipleri: Göçmen Kadınlar

Sermin Çakmak*

Kadınlar, başlangıcı insanlık tarihine uzanan göç yollarında ilk günden beri yürüdüğü halde seslerini duyurabilmek için uzun yıllar beklemek zorunda kalmıştır. Göç çalışmalarında ve medyada yıllar sonra sesleri duyulduğunda ise ötekiliğin temsili “otantik kadınlar” veya erkeklere bağımlı “mağdur kadınlar” olarak anlatılmıştır. Kadınların sorunları ve mağduriyeti üzerinden şekillenen bu çalışmalar göç ve toplumsal cinsiyet ilişkisi bağlamında önemli gerçekleri görünür kılıp tartışmaya açarken, göç sürecinin kadınlar açısından olumlu olabilecek sonuçlarını silikleştirir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’deki bir Kürt köyünden (Karacadağ) Almanya’ya göç eden öncü kadınların gündelik hayat deneyimlerini aktararak, göçün kadınlar açısından olumlu olabilecek sonuçlarını görünür kılmaktır. Göçmen kadınların bu süreçte yaşadıkları sorunlar bariz olmakla beraber, göç sürecini toplumsal cinsiyet temelinde tartışmak ancak bu sürecin kadınlar açısından olumlu ve olumsuz taraflarını değerlendirmekle mümkün olacaktır. Anahtar Kelimeler: Göçmen kadınlar, Göç çalışmaları, Klasik ataerki, Mekan, Ücretli iş gücü

The Invisible Owners of Changing Lives: Immigrant Women

Although they have been walking on the roads of migration through the human history, women have had to wait for long years to be made their voice heard. As for that the immigrant women’s introduction to migration studies and media after years, goes along with their representation as “authentic women” or “aggrieved women”. The studies that problematized the difficulties that women experience within this process was surely significant because of bringing into view the significant realities according to relationship between migration and gender; however, on the other side this general tendency have led up to ignore the possible positive experiences of migration in the sense of these women. In this context, the aim of this study is to make immigrant women’s positive experiences visible by the daily life narratives of women who migrate from a Kurdish village of Turkey (Karacadağ) to Germany. Although the difficulties that immigrant women face is obvious, understanding migration in terms of gender relations is only possible by considering both negative and positive aspects of this process.

Key Words: Immigrant women, Migration studies, Classic patriarchy, Space, Paid labour

Giriş

Saati bir saat gerideydi. Neden diye sordum: “Türkiye’ye dönene kadar böyle kalacak. Türkiye saati bu” dedi. Geçende gördüm. Saati sordum. Düzelmış.

Oya Baydar

“Bir şehir değildir Frankfurt” diyerek başlar Oya Baydar sürgündeyken kendi sürgününü anlattığı Madrit’te Ölmek kitabına. Söylemeye ne hacet, biz geride kalanlar Almanya’da şehirler olduğunu, göçmelerin bu şehirlere gittiğini düşünmedik hiç, erkekleri fabrika, kadınları ise ev “hapislerine” yolcu ettik. Göç uzun, zor, sürekli arkaya bakarak yürünen bir yol; göçmenleri kitaplardan okuyan, filmlerden seyreden bizler için. Oysa ki göç yeni bir mekanla ilişki kurmak demektir ve bu ilişki göçmenlerin hayatlarında kimi zaman olumlu sonuçlar doğurabilir. Bu yazı, Türkiye’deki bir köyden Almanya’daki bir şehre göç eden öncü¹ kadınların yeni yaşam alanlarıyla kurdukları ilişki sonucunda değişen hayatlarını anlama çabasının bir sonucudur.

Görünmez “öteki”den “otantik öteki”ye uzanan ve göçmen kadınları değişmez bir mağduriyet alanına yerleştiren çalışmalar haklı sonuçlara varmakla beraber göç sürecinin bazı kadınlar için güçlendirici olabileceği ihtimalini görünmez kılmaktadırlar. Yazının ilk bölümünde bu ihtimali göz ardı eden çalışmalarda ve medyada göçmen kadınların yer alış -temsil edilmiş- biçimleri tartışılmaya çalışılacaktır.

Yazının ikinci bölümü ise İç Anadolu bölgesinde bir Kürt köyü olan Karacadağ’dan Almanya’ya göç eden öncü kadınlarla yapılan görüşmelerin aktarılması ve bu sürecin kadınların hayatında yarattığı değişimin

* Ankara Üniversitesi, Kadın Çalışmaları.

anlaşılması çabası üzerine kuruludur. Bu bağlamda göçmen kadınların arkada bıraktıkları toplumun yapısını ve gündelik hayatlarında göç ettikleri mekanla kurdukları ilişkiyi tartışmak anlamlı olacaktır.

Uluslararası Göç Yolcuları: Dışarıdakiler, Ötekiler, Yabancılar

Başlangıcı insanlık tarihine denk düşen ve hiçbir zaman bitmeyeceği öngörülen göç gerçeği geçtiğimiz yüzyılda neredeyse bütün dünyayı etkilemesi ve gelişen enformasyon teknolojileri sayesinde görünürliğünün artması sebebiyle sosyal bilimciler tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmış ve kuramsal açıdan irdelenmiştir. Zaman ve mekana bağlı olarak sebepleri, sonuçları ve göç etme biçimi değişse de dünyadaki göçmen sayısının 200 milyon² olması bu meselenin sadece göç eden bireylerin değil hepimizin hayatına dokunduğunu anlatır niteliktedir. Büyük bir literatüre sahip olan göç ve göçmen meselesini, bütün genellemeler gibi eksik olması riskini göze alırsak neo-liberal politikalar, refah devletlerinin krizleri, ekonomik krizler, savaş, terör ve doğal afetlerin kesişimde ortaya çıkan yoksullukla³ göç alan ülkelerin kronik düşük ücretli iş gücü gereksiniminin⁴ insani eşitlikten uzak anlaşması olarak özetleyebiliriz.

John Berger, Yedinci Adam kitabında kronik düşük ücretli iş gücü gereksinimini karşılayan göçmen işçileri, yerleri daima başkalarıyla doldurulabildiği için yaşadıkları ülkenin ekonomisi için “ölümsüz” olarak nitelendirmiştir. Berger, göçmen işçilerin ev sahibi ülke tarafından algılanışını “göçmen işçiler doğmaz, yetiştirilmez, yaşlanmaz, yorulmaz, ölmezler. Bir tek işlevleri vardır onların: çalışmak” diye tanımlar.⁵ Göç eden insanlar için çekici bir güç veya göç alan ülkeler için kronik bir gereksinim olan işin daimi var oluşuyla, göçmen işçilerin özgürlüklerinin hızla azalarak yok oluşu birbirleriyle ilişkili olmanın ötesinde kimi zaman aynı şeyi ifade eder. Berger’e göre özgürlüğün yok oluşunun anlaşılması için var olan nesnel ekonomik sistem ile bu sistemde çıkış yolu bulamayan göçmen işçilerin hayatı arasındaki ilişkiye bakılmalıdır, çünkü özgürlüğün yok oluşu bu bağlantının başlıca sonucudur.⁶ Göçmenlerin özgürlüklerini kaybedişleri, var olan ekonomik sistemle kurdukları bağ ile ilişkili olmakla beraber bu bağı kuramamalarında da yatmaktadır; çünkü göçmenler baskın ideolojinin dilinden farklı bir dilde yaşamaktadırlar ve zamanla bu dili de kaybederler. Göçmenler Olivia Espin’e göre kendi dillerini kaybederken kimliklerini de kaybederler ve bu dönüşüm göçmenlik deneyimlerinin en güçlü unsurlarından biridir. Göçmenlerin iki dilde, iki hayatta ve iki toplumsal dünyada yaşamak zorunda kaldığını öne süren yazar, yeni bir dilde yaşamının aynı zamanda o dildeki güç-iktidar ilişkilerine katılmayı ima ettiğini söyler.⁷ Sonuç olarak daha iyi koşullarda yaşayabilmek veya sadece yaşayabilmek için yaşadıkları yerleri terk eden göçmenler, kendi dilleri ile göç ettikleri ülkenin ideolojik dilinin ve bu dilin getirdiği ekonomik sistemin çıkmazında kimliklerini ve dolayısıyla özgürlüklerini kaybederler. Tül Akbal Süalp bu çıkmazda göçmenlerin yerinin kamusal alanın, politik ve ekonomik karar merkezlerinin dışında konumlandırıldığını ve iktidarın dilinden farklı bir dilde yaşayan göçmenlerin “dışarıdakiler, ötekiler, yabancılar” olarak algılandığını söyler⁸. Göçmenler zamanla ev sahibi ülkenin dilini öğrenseler dahi hem birbirleriyle hem de kendileriyle -rüyalarında, hayallerinde- konuştukları ana dilleri onların yabancı hissetmelerini, algılanmalarını devam ettirecektir. Dahası bu dildeki güç-iktidar ilişkilerine katılmaları ancak entegrasyonla mümkün olacaktır ki Gökçe Yurdakul’un deyimiyle “sihirli” bir sözcük, formül olan entegrasyonun tam anlamıyla gerçekleşmesi mümkün ve arzu edilir değildir. Zira entegrasyon medya, politik ve toplumsal alanda kimi zaman gizli dahi olsa göçmenlerin eleştirisini beraberinde getirir: “onlar değişmeli, konumlarını terk etmeli ve Almanlara benzemek için çalışmalı”dır⁹. Tek taraflı bir mecburiyeti gerekli kılan entegrasyon, göç alan ülkenin toplumsal alt yapı için gerekli çabayı harcamadığı sürece¹⁰ gerçekleşmesi güç, “sihirli” bir formül olarak kalacaktır. .

Söz konusu olan kadın göçmenler olduğunda sadece gittikleri ülkede değil aynı zamanda göç çalışmalarında da “dışarıda, öteki ve yabancı” olarak konumlandırılmaktadır. Bu “öteki” olma durumu göç çalışmalarında iki koldan ilerlemekte ve şekillenmektedir birincisi “görünmeyen, anlatılmayan öteki” ikincisi ise “otantik, mağdur öteki”.

Anlatılmayan Yedinci¹¹: Göçmen Kadınlar

Gerçeği insanlığın başlangıcına, kuramsal çalışmaları iki yüz yıllık bir literatüre dayanan¹² göç yollarında kadınlar ilk günden beri yürüdüğü halde seslerini duyurabilmek için yıllarca beklemek zorunda kalmışlardır. Mirjana Morokšavić 1970’lerin ortalarına kadar göç araştırmalarında kadınların hemen her zaman ‘görünmez’ olduklarını ve kadınlardan söz eden birkaç araştırmada ise onlardan ancak erkeklere bağımlı kişiler olarak söz

edildiğini belirtir.¹³ Kadınların eril tarih yazımından nasibini alan göç literatüründeki “unutulmuşlukları” göç deneyiminin toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirilmesini de geciktirmiştir. Oysa Susan Martin’in belirttiği gibi toplumsal, ailesel ilişkiler ve istihdam deneyimleri açısından göç son derece toplumsal cinsiyet temelli bir olgudur çünkü hem erkek hem kadın göçmenlerin göç deneyimleri cinsiyete bağlı hiyerarşik ilişkilerle şekillenir ve yeniden üretilir.¹⁴

Kadınları mevzu bahis etmemekle, “erkeklerle birlikte”, “erkeğin arkasından” “erkekten sonra” -her daim önünde bir “erkek”le- anlatmak arasında salınan göç çalışmaları bu bağımlılık durumu ortadan kalktığına, yani kadınlar yalnız başlarına göç ettiklerinde onları daha da görünmez bir yere yerleştirmiştir. Siriporn Skrobanek, yalnız göç eden kadınların göç çalışmalarında yer almamasının sebebini kadınların göç alan ülke tarafından erkeklere oranla daha az tehditkar görülmesine bağlar.¹⁵ Bunun ne derece tatminkar bir açıklama olduğu tartışmalıdır, kadınlar tarih boyunca dışlandıkları alanlara dair her zaman karşılarında “rasyonel” ve “mantıklı” açıklamalar bulmuşlardır.

Göç çalışmalarında uzun zaman ertelenmiş ve bağımlı kişiler olarak anlatılmış kadınların kısa bir zaman içerisinde hem kuramsal çalışmalara hem de temsil alanlarına girmiş – kimi zaman yerleştirilmiş- olmaları birden fazla temelde tartışılmalıdır. Öncelikli olarak 1970’lerden itibaren küreselleşme ve neo-liberal dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan gelir dağılımındaki adaletsizlik ve yoksullaşma karşısında kadınların artan oranlarda göç etmek zorunda kalması, bir nevi göçün kadınlaşması¹⁶ bu konunun tartışılmasını elzem kılmıştır. Dahası, hem feminist çalışmaların tarihle hesaplaşması sonucunda bu kadınlar ve göçün üzerlerindeki etkileri hak ettiği önemi geç de olsa kazanarak görünür olmuşlardır hem de göçmen kadın “otantik” “ilgi çekici” bir öteki olduğu için anlatılmaya değerdir ki bu yaklaşım kimi zaman kuramsal çalışmalarda dahi yer bulabilmektedir. Bu bağlamda göçmen kadının neden ve nasıl görünür olduğu cevaplanması gereken sorular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Egzotik bir saha: Göçmen Kadınlar

Sema Erder göç çalışmalarında kadınların görünür olmasının iş piyasasıyla ilgili çevrelerce “çok sayıda ve farklı çalışma motivelerine” sahip olan bu kadınların algılanmasıyla ve toplumsal altyapıyı belli bir statüde tutmaya çalışan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve sosyal hizmet kurumlarının göçmen işçileri “farketmesiyle” ilişkili olabileceğini öne sürer. Yazar bahsi geçen sebeplerin etki göstermiş olma ihtimaliyle birlikte en önemli dinamiğin bu dönemde ortaya çıkan feminist hareket olduğu fikrine katılır.¹⁷ Göçmen kadınları istatistiksel veri olmaktan çıkıp farklı boyutlarıyla tartışmaya açan kadın araştırmaları tartışmasız bir şekilde önemli olmakla beraber bu çalışmaların homojen bir alan olarak algılanması sorunludur. Zira göç ve kadın ilişkisi üzerine yapılan ilk çalışmalar “kendisine benzemeyen göçmen kadınların sorunlarına batıdan bakarak çözüm arayan” ve kendi kavramlarıyla açıklamaya çalışan ev sahibi ülkelerin araştırmacıların elinden çıkmıştır.¹⁸ Bourdieu’nun dikkatimizi çektiği üzere göç çalışmaları yoğunlukla “göç alan ülkenin potansiyel sorun kaynağı olan göçmenleri algılayış ve mücadele biçimi” üzerinde şekillenmektedir.¹⁹ Göç araştırmalarının yaklaşımıyla uyum içerisinde olan ve göçmenlerin “daha sorunlu” grubu olan kadınları temel alan çalışmalar “otantik” göçmen kadının “mağduriyetini” anlatmaktan öteye gidememiş ve “kurban göçmen kadın” stereotipi yaratımında önemli derecede rol oynamıştır. 1980’lerin sonlarında göçmenlerin kendi içlerinden çıkan kadın araştırmacılar göç ve kadın ilişkisini yeniden tartışmakla, bahsi geçen klişelerle mücadele etmekle kalmamış aynı zamanda batılı kadınların kendi özgürlüklerini göçmen kadınların içinde yaşadıkları koşullara göre tanımlamalarına ve “göçmen kızkardeşlerini kurtarma misyonu üstlenmelerine” eleştiriler getirmiştir.²⁰ Göçmen kadınları homojen bir grup olarak alıp benzer stereotiplere yerleştirmesi ihtimali, kadın ve göç ilişkisini inceleyen çalışmalar için kimi zaman temkinli bir yaklaşımı gerekli kılsa da bu çalışmaların ortaya çıkardığı gerçekler önemini ve geçerliliğini korumaktadır.

Göç konusundaki çalışmalar göçün karar alma, yola çıkma, yerleşikleşme veya geri dönmeyi barındıran süreçlerinde cinsiyet kimliğinin en az sosyoekonomik sınıf, ulusal kimlik ve kültür kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Kadınlar hem yabancı hem kadın olarak yalnız başına veya ailesi ile birlikte göçmüş olmasından bağımsız iki misli sorun yaşayıp ikili şiddete maruz kalırlar.²¹ Bu çalışmanın öznelere olan Türkiye’den Almanya’ya göç etmiş kadınlarla ilgili araştırmaların birçoğu konuya, kocalarının, babalarının veya ağabeylerinin peşinden giden, yani bağlantılı olarak göç eden kadınlar temelinde yaklaşmıştır ki bu yaklaşım büyük oranda kadının böyle göç ettiği göz önünde bulundurulduğunda anlamlı görünmektedir. Yapılan çalışmalar Türkiye’den Almanya’ya göç eden kadınların birbiriyle iç içe geçmiş iki temel sorunu yaşadığını öne

sürmektedir: kadınların “gelenekleri koruyacak temsilciler” olarak algılanmaları-dolayısıyla yaşanan sorunlar-ve yeni bir “ev kadınılaşma” süreci.

Kadınlar etnik veya milli grupların kültürel ve ideolojik geleneklerini öğreten anneler olmanın yanı sıra daha güçlü bir biçimde- bu grupların güncel sembolik tasvirini inşa ederler.²² Söz konusu olan göçmen kadın olduğunda ise bu sembolik tasvir iki taraflı kurulmaktadır. Kadınlar bir yandan ev sahibi toplum için göçmenlerin değer ve davranışlarını daha önemlisi onların geri kalmışlıklarının ve değişim ihtiyaçlarının bir göstergesi olarak kurgulanmaktayken,²³ kendi aileleri tarafından da gelenekleri ve özgün kültürlerini temsil eden, dolayısıyla istenmeyen bir biçimde gelişen modernizasyon sürecine karşı engel olabilecek tek güç olarak algılanmaktadır.²⁴ Göçmen kadınların ev sahibi toplum tarafından geri kalmışlığın simgesel ifadesi olarak algılanması ve bu bağlamdan yola çıkılarak “batı”nın “öteki”yi kendi kavramlarıyla anlatma çabası bir yandan göçmen kadınları stereotiplere yerleştirme, dolayısıyla gerçek sorunları tanımlama ve çözüm üretmekten uzaklaşma tehlikesi taşıyan diğer yandan “kurtarıcı kadın” ve “kurtarılmaya muhtaç kadın” ikilemi yaratarak kökleri liberal feminizme dayanan bir yanılığın yeniden üretmektedir. Gülay Toksöz’ün dikkatimizi çektiği üzere kurbanlaştırılarak anlatılan göçmen kadınların koşullarının vahim ve kötü gösterilmesi, koşullarını göçmenlere göre tanımlayan Alman kadınların durumlarından hoşnutluk duymasına ve eşitlik mücadelesinde aşırıya gitmekten kaçınması yol açacaktır.²⁵ Kadınların birlikte geldikleri toplum tarafından geleneği devam ettirmekle görevlendirilmesi ise kadınların ev sahibi toplumla kuracağı ilişkilere, hatta gündelik hayatlarının her anına ket vurması gerekliliğini taşımaktadır ki bu “ev kadınılaşma” süreciyle iç içe geçmektedir.

Veronika Bennholdt-Thomsen ve diğerlerinin, Almanya’ya göç eden Türkiyeli kadınlarla ilgili yaptıkları araştırmaya göre, göç sürecinde kadınların kültürel nedenlerle hareket özgürlüklerinin kısıtlanması, erkeklerle oranla iş gücüne daha zor katılabilmeleri, dolayısıyla “ev kadını” rolünü eskisine oranla daha fazla benimsemek zorunda kalmaları bu sürecin kadınlar açısından en önemli etkisidir.²⁶ Dahası göçmenlerin ve ev sahibi ülkenin vatandaşlarının çoğunlukla farklı dini inançlara sahip olmaları ve İslam dininin getirdiği yasaklar kadınların kamusal alana çıkışını kısıtlayabilir. Diğer taraftan bağlantılı göç ile göç eden kadınların ev kadını rolünü benimsemek zorunda kalmalarında kültürel nedenler kadar bu kültürün temsilcisi erkeklerle yaşadıkları ilişkileri de etkili olmuştur. Espin’e göre, göç süreciyle birlikte yeni toplumun taleplerinin belirlediği iş saatleri, çalışma biçimleri gibi belirli yaşam kalıpları nedeniyle gündelik yaşamlarının kontrolü elinden alınan erkekler genellikle ihmal edilmiş hisseder ve kamusal alanda sahip olmadıkları kontrole özel yaşamlarında, kadınların davranışlarını ve cinselliklerini kontrol ederek sahip olmaya çalışırlar.²⁷ Başka bir deyişle erkekler içinde buldukları durumla mücadele etmek için ataerkil cinsiyet rollerini yeniden üretir ve güçlendirirler.

“Geleneklerin temsilcisi” yeni “ev kadını” sadece göç konulu çalışmalarla değil kitle iletişim araçlarıyla da hayatımıza dahil olmaktadır. Türkiye’den Almanya’ya emek göçünü konu alan neredeyse bütün filmlerde kırdan göçmüş mağdur bir kadın hikayesi buluruz. İş ve işçi bulma kurumunun raporları bize Almanya’ya göçen nüfusun büyük kısmını -en azından bu filmlerde anlatılan dönem için- kentlilerin, toprak ve mal sahibi olanlarının oluşturduğunu²⁸, Seval Gürel ve Ayşe Kudat’ın çalışması ise kadınların yoğun olarak göç ettiği dönemin erkeklerinkinden 14 yıl sonrasına -1974’le birlikte çıkan aile birleşimi yasasına- tekabül ettiğini gösterir.²⁹ Kasaba ve köylerden yurtdışına göç eden kadınlar görece az sayıda olmalarına rağmen Türk-Alman yapımı filmlerde yoğun olarak anlatılmıştır. Bu kadınların hikayelerinin ısrarla anlatılmasının altında yatan sebep göçmen film anlatılarının ideolojisiyle uyum içerisinde. Göç filmleri toplumsal ilişkilerde başarısızlığa mahkum göçmenlerin öykülerini ezen-ezilen ilişkisi içinde anlatarak Özgür Yaren’in deyişiyle “dikotomik bir dünya imgelemine” dayanır ve bu iki toplumun bir arada yaşamlarının imkansız olduğunu ima eder.³⁰ Dahası bu dikotomik dünyada taraf olanların birlikte yaşamları imkansız olduğu gibi göçmenlerin “karşı” tarafında yer alanların duyduğu acıma ve sempati, baskı uygulayan ve baskıya maruz kalan arasındaki “statik düalist” düzenlemeyi de onaylar.³¹ Sonuçta bu anlatılar azınlık konumunu görünür kılarken dönüp dolaşıp ötekilik fikrini güçlendirir. Bu açıdan baktığımızda göçmen film anlatılarında karşımıza çıkan Turna (40 Metre Kare Almanya, Tevfik Başer, 1986), Şirin (Şirin’in Düğünü Helma Sanders-Brahams, 1976), Elif (Sahte Cennete Veda, Tevfik Başer, 1988) ve Güldane (Almanya Acı Vatan, Şerif Gören, 1979) en mağdur olan olarak yoğun acıma ve sempatiyle birlikte güçlü bir ötekilik hissiyatı yaratır ki bu göçmen kadın algısıyla göçmen film anlatılarının birbirini beslediği “ideal” bir düzendir.

Göç ve kadın ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların şüphe götürmeyecek haklı çıkarımları olmasına, temsil alanlarının azınlıkların görünürlüğüne arttırmasına rağmen her iki alanda da çoğunlukla bağlantılı göç temelinde yaklaşmış, güçsüzleştirilen kadın hikayeleri anlatılmış ve göç süreci, mağdur edilmiş Türk kadınıyla mağdur eden Türk erkeği üzerinden, yani bir mağduriyet ilişkisi temelinde tartışılmıştır Inowlocki, Batı Avrupa’ya göçü

konu alan çalışmalarda kadınların, aileleri ve bağlı buldukları etnik topluluklarla arasında var olan baskıcı toplumsal cinsiyet ilişkileri aracılığıyla anlatıldığını ve 1970 sonrası çalışmalarda göçmen kadınların temsilinin oryantalizmle birlikte yürütüldüğünü ve bu bağlamda Türkiyeli göçmen kadınların “(uygarlaşmamış) yabancı”, “ataerkil namus kurbanı” ve “iki misli yurtsuz” olarak algılandığını belirtir.³² Kadınların sorunları ve mağduriyeti üzerinden şekillenen bu çalışmalar göç ve toplumsal cinsiyet ilişkisi bağlamında önemli gerçekleri görünür kılıp tartışmaya açarken, göç sürecinin kadınlar açısından olumlu olabilecek sonuçlarını silikleştirir. Oysa Espin’in de üzerinde durduğu gibi göç süreci kadınlar için ilk kez ev dışında iş sahibi olması, eğitim olanaklarından yararlanması, daha önemlisi ev sahibi ülkenin kadınlarını gözlemleyerek farklı kadınlıklarla tanışması gibi yapıcı sonuçlar doğurabilir.³³

Bu yazının amacı ne göç sürecini kadınlar açısından siyah bir mağduriyet alanına yerleştirmek ne de beyaz bir kurtuluş hikayesi anlatmaktır. Sadece, Virginia Woolf’un Kendine Ait Bir Oda’da “fakültelerin kız öğrencilerine” önerdiği gibi “cüretkar” bir şekilde tarihe ek yazmak, bunu yazarken siyahla beyaz arasında salınan hayatların sahiplerini, göçmen kadınların anlattıklarını dinleyebilmektir.

Bir Alanın Gösterdikleri: Karacadağ Köyünden Almanya’ya Uzanan Yol

Yaklaşık 30 yıl gibi kısa bir geçmişe dayanmasına rağmen güçlü -ve artan- bir literatüre sahip olan göç ve kadın ilişkisi konulu çalışmalara küçük bir ek yapmak amacındaki bu çalışma çerçevesinde Karacadağ köyünden Almanya’ya göç eden öncü kadınlarla görüşülmüştür. Kadınlarla yapılan derinlemesine görüşmeler daha çok gündelik hayatlarında kullandıkları mekanlar üzerinde durularak yürütülmeye çalışılmıştır. Toplumsal cinsiyet ve mekan ilişkisi farkı boyutlarda bir çok tartışmayı ortaya çıkarsa da bu çalışmada, bir yandan ulus sınırını geçerken bir yandan da köy sınırını geçip şehirde yaşamaya başlayan kadınların kamusal mekanları kullanımındaki özgürlükleri ve kendisi bir mekan değişimi olan göç hareketinin gündelik hayatlarına getirdiği değişimler anlaşılmasına çalışılacaktır. Bu bağlamda kadınların göç etmeden önceki yaşamları, köyde kullandıkları alanlar ile göç ettikleri ülkedeki yaşamları, kullandıkları alanları sorgularken beraberinde onlar için yeni bir alan olan kenti nasıl algıladıkları bu algının gündelik hayatlarında neleri değiştirdiği anlaşılmasına çalışılmıştır. Aslında cevap aradığımız soru bu kadınların alan yazınında sıklıkla vurgulandığı üzere gelenekleri temsil etme yüküyle yeni birer ev kadınına dönüşerek mağdur olup olmadıklarıdır. Daha önce belirttiği üzere, bu yazı yapılan benzer çalışmaları yalanlamak gibi bir gaye üzerinden değil çalışmaların -en azından- görüşlerini aldığımız kadınları görüp görmediği sorusu üzerinden şekillenmektedir.

Her çalışma gibi bu çalışma da genelleme yapmak uğruna eksik olma riskini taşımaktadır. Öncelikle konuşulan kadınlar belli bir bölgeden -aynı köyden- birbirlerine yakın zamanlarda bağlantılı olarak göç etmiş olsalar da her birinin aile yapıları, eşlerinin orda bulunma koşulu, çocuk sahibi olup olmamaları, ekonomik durumları gibi öznel koşulları farklıdır. Diğer taraftan bu kadınlar onlardan sonra göç eden kadınlardan farklı koşullarla karşılaştıkları için nesilleri kapsayan bir genelleme de oldukça yanlış olacaktır. Son olarak araştırmacıdan kaynaklı eksikliklerin olması ihtimali vardır. Yazının başında tartışılan çalışmalarla şekillenmiş görüşleri olan araştırmacının yanlış sorular sormuş olması- hatta cevapları yanlış, dahası yanlış algılamış olması- istenmemekle birlikte mümkündür. Dahası görüşmeler Kürtçe yapıp Türkçeye çevrildiği için hem kimi Kürtçeye özgü olup Türkçede karşılığı olmayan ifadelerin, ünlemlerin çevirisi mümkün olmamış hem de çevirmenin izi kadınların söylediklerine ister istemez bulaşmıştır.

Göç olgusunun kadınların hayatları üzerinde yarattığı dönüşümleri anlayabilmek için göç etmeden önce içinde yaşadıkları toplumsal koşulları anlayabilmek önemlidir. Bu koşulları hem bölge üzerine yapılan kuramsal çalışmalar hem de kadınların deneyimleri üzerinden tartışmak bu çalışma çerçevesinde anlamlı olacaktır.

Bırakılan Mekan: Karacadağ Köyü

Karacadağ Köyü 1870 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun iskan politikaları sonucunda Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan Kürt’lerin İç Anadolu bölgesine sürülmesi sonucunda oluşmuş bir Kürt köyüdür.³⁴ Kısıtlı yazılı kaynaklarda net bir bilgi olmasa da köyde yaşayanlar Adıyaman’dan geldiklerini belirtmektedirler. Sürgün sonucunda bu bölgeye yerleşen Kürtler iskan politikalarıyla uyumlu olarak Türklerin yoğun olduğu yerlere yerleştirilmiştir. Karacadağ Köyü de etrafı Türk köyleriyle çevrili, Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Kulu ilçesine bağlı, Ankara’ya 110 km uzaklıkta bir yerleşim yeridir.

Karacadağ, Deniz Kandiyoti’nin bütün Akdeniz kuşağı ülkelerde görüldüğünü belirttiği “klasik ataerkillik”ten³⁵ nasibini almış bir köydür. Söz konusu olan bir köy olduğunda, üstelik Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada Kürt köyü olduğunda ortaya çıkan bir dizi parametre kadınların bu klasik

ataerkilliği daha derin yaşamasına neden olmaktadır. Karacadağ köyünde, özellikle konuştuğumuz kadınların yaşadığı dönemde çoğunlukla iki veya üç kuşağın bir arada yaşadığı büyük haneler genel aile yapısını oluşturmaktadır. Dil sorunu ve asimilasyon korkusu- bu korkuyu konuştuğumuz kadınlar belirtmiştir- nedeniyle içe kapanık bir yaşam sürülen köyde en yaygın- 1980'lerin sonlarına kadar yaygın sonrasında ise eskisi kadar yaygın olmasa da arzu edilen- evlilik biçimi yakın akraba evliliğidir. Konuştuğumuz bütün kadınlar akraba evliliği yapmış ve eşlerinin aileleriyle, yani yeni büyük aileleriyle bir süre yaşadıkten sonra Almanya'ya göç etmişlerdir. Klasik ataerkilliğin önemli bir dayanağı olan büyük ailede yaşamak gelin olarak aileye katılan kadın için bir yandan iş sorumluluğunun artması anlamına gelirken daha önemlisi yaş ve doğurganlığa göre iktidarın belirlendiği bu alanda en alttaki olarak söz hakkının olmaması anlamını taşımaktadır. Karacadağ örneğinde olduğu gibi bahsi geçen büyük ailelerde yaşayan kadınların gündelik hayatları üzerinde kocalarının yanı sıra kaynanalarının, kayınbabalarının, kendisinden büyük olan gelinlerin ve akrabaların da denetimi olabilmektedir. Üstelik kimi zaman bu denetimin getirdiği sorunlar karşısında kocaları eşlerinden yana tavır alabilirken konuştuğumuz kadınlar evlendikleri sırada kocaları Almanya'da yaşadığı için yeni büyük ailelerinde yalnız yaşamak durumunda kalmışlar:

Biz evlendik 10 gün sonra gitti kocam Almanya'ya, zaten babası ordaydı, ben kaynanamla, görümcelerimle kaldım. Çok çile çektirdi rahmetli [kaynanası] bana, dışarı çıkmama izin vermiyordu annemlerin evine bile göndermiyordu evin her işini ben yapıyordum. Hele o zamanın işleri tarla var, hayvan var... (Zeliha Özsoy,60)

Kocan yokken daha zor valla kaynanayla kayınbabayla yaşamak, kocan evde olsa bir şekilde gönlünü yaparsın (gülüyor) o yok ya herkes karışıyor. Kaynana, kayınbaba, görümcem büyük elim bile karışyordu. Düğünlere bile göndermiyorlardı kocan evde yok o saatte ne işin var dışarıda, köy ne der diye, o zamanın aklı işte, ne olcaksa... (Zöhre Akgül,59)

Konuştuğumuz kadınların eşleri Almanya'dayken eşinin ailesi ile geçirdiği süre zarfında gündelik hayatlarını belirleyen en güçlü etmenlerin yeni evin iş yükü ve yeni ailesinin gelinlerinin üzerinde kurduğu otorite olduğu ortaya çıkmaktadır. Kadınların göç etmeden önce mekan kullanım alışkanlıklarını -kimi zaman özgürlüklerini- anlamak için sorduğumuz soruların cevapları hem birbirleriyle hem de köydeki diğer kadınlarla benzerlik göstermektedir. Kamusal alan özel alan ayrımı köy hayatı söz konusu olduğunda bir yandan alışıldık sınırları geçebilirken bir yandan daha derin sınırlar yaratmaktadır. Karacadağ köyünde yaşayan kadınlar için çoğu köy hayatı süren kadınlar için olduğu gibi dışarı çıkmak ister ev işleri için olsun- çeşmeye, bakkala gitmek gibi- ister keyif için olsun- komşu, tanıdık ziyaretine, düğünlere gitmek gibi- çoğu zaman mümkün görünmektedir. Kadınlar gerektiği sürece evden çok uzaklaşabilmekte, günün önemli bir bölümünü dışarıda geçirebilmektedir. Aksi örnekler olmakla birlikte genel olarak kadınların kamusal mekanları kullanmakta özgür olduklarını söyleyebiliriz. Diğer taraftan kadınların köydeki "özgürlükleri" sadece köy içerisinde kalma "tutsaklığına" dönüşebilmektedir. Konuştuğumuz kadınların hiç biri Almanya'ya göç etmeden önce 10 km uzaklıkta olan ve erkeklerin sıklıkla gittiği Kulu ilçesine gitmemiştir, bu aynı zamanda bu süreçte hiçbir şehre gitmedikleri anlamına da gelmektedir.

Konuştuğumuz kadınların büyük bir kısmı için evlendikten sonra köyde kaldıkları süreç kısa olmuş, evlendiklerinde kocalarının Almanya'da olduğunu ve onları da götürmek istediklerini evlenmeden önce bildiklerini belirttiler. Evlilik kararında kocalarının Almanya'da yaşıyor olmasının etkisi olmadığını söyleyeler de bütün kadınlar Almanya'ya gitmeyi çok istemişler. Sıkıntılı köy hayatından kurtulma çabası önemli bir neden olarak dursa da köyden Almanya'ya giden ilk kadın olan Fatma Uludağ, asıl sebebin merakı ve ne olursa olsun buradakinden daha iyi bir hayat yaşayacağı düşüncesi olduğunu anlattı. İlk giden kadın Fatma Uludağ ve onun hemen arkasında giden Zöhre Akgül'ün köye ilk gelişleri ise sonrasında giden kadınların Almanya'ya dair isteklerinin ve özentilerinin sebepleri olmuş. Almanya bu kadınlar için ilk giden kadınların bedeninde "ipek gibi saçlar, bembeyaz eller, renkli kıyafetler, kahve, radyo ve şampuana" dönüşmüş, arzu edilen ne varsa vaad eder hale gelmiştir.

İlklerin Başlangıcı: Yol

Bu çalışmada yer alan kadınların bir kısmı 1974 yılında Almanya’da çıkan aile birleşimi yasasından önce ama yine de eşlerinin arkasından yani bağlantılı olarak göç eden kadınlardır, diğerleri ise aile birleşimi yasasını takip eden kısa bir zaman içerisinde Almanya’ya yine bağlantılı olarak gitmişlerdir. Farklı zamanlarda gitmelerine rağmen bahsi geçen kadınların paylaştığı, onları sonra göç eden kadınlardan ayıran önemli bir koşul vardır: Almanya’da onları bekleyen ya hiç tanıdık kadın yoktur ya da çok azdır. Bu durum yıllar boyu ataerkil bir toplumda yalnızca kadınlarla ilişkilendirilmiş bu kadınlar için bir yandan büyük bir yalnızlık anlamı taşıırken diğer yandan “ataerkinin en güçlü sesine sahip olabilen kadınların”³⁶ seslerini duymayacakları anlamına da gelmektedir. Konuştuğumuz kadınlar köyden ağıtlarla yolcu edildiklerini- öncü erkek göçmenler için de geçerlidir bu durum- kendilerinin ise üzülseler bile daha çok heyecanlı ve sevinçli olduklarını anlattılar. Bu sevinçte merak ettikleri veya özendikleri Almanya’ya gitmek kadar, göç etmiyor olsalar uzun yıllar beklemeleleri gerekecek çekirdek aileye de kısa bir zamanda kavuşmuş olmalarının payı var:

Ağladım tabii hem de çok ağladım, babam istemedi gitmemi kocama “götürme kızımı götürüp gavur mu yapacaksın” dedi, annem de kaç gün öncesinden ağıt yakmaya başladı insan bunları görünce üzülmez mi hiç. Ama dedim ya çok merak ediyordum (gülüyor), çok istiyordum gitmeyi hem yeni bir yer görcem hem de kaynanadan kurtulcam daha ne olsun (gülüyor) (Fatma Uludağ,62)

Daha önce köyden hiç dışarı çıkmamış kadınlar için Almanya’ya göç etmek aynı zamanda ilk yolculukları anlamına da geliyor. Bu yolculuğun kadınların hayatında önemli bir ilk olduğunu konuşmaların önemli bir kısmını yola ayırmalarından anlayabiliyoruz. Dahası konuştuğumuz öncü kadınlar bu yolculuğu otomobile yaptıkları için hem uzun sürmüş hem de içerisinde birçok ilki barındırmış:

Almanya’ya gidene kadar geçmediğimiz yer kalmadı, ben zaten yaylaya gelin gitmişim köy bile çok modern geliyordu bana (gülüyor). Bütün yol kafamı cama dayadım çok ağladım ama bir yandan da hep etrafa bakıyorum nasıl değişik geliyor... Bulgaristan’dan geçtik kadınların hepsi o kadar güzeldi ki bembeyazlar bak onları çok net hatırlıyorum. (Zeliha Özsoy,60)

Karacadağ’dan Almanya’ya uzanan yolculuk kadınlar için bir nevi keşif olarak algılanırken, Almanya onları büyük binaları ve geniş sokakları ile karşılaşmıştır. Hayatında ilk defa birden fazla katlı binalar ve kente ait sokaklar gören kadınların Almanya’yla ilk karşılaşmalarında değişen mekanın haşmeti karşısında hissettikleri korkuyla karışık olsa da ötesi olmuş:

Hiç insan var mıydı etrafımda yok muydu hatırlamıyorum valla, böyle kocaman kocaman binalar tertemiz yollar, Hem çok şaşırdım hem de çok heyecanlandım yere yapıştım kaldım (Fatoş Deniz,52)

Konuştuğumuz kadınların önemli bir kısmı Almanya’ya ilk varış anlarını anlatırken şehrin büyük, yüksek binalarından ve geniş yollarından bahsettiler. Kadınların göç ettikleri tarih göz önünde bulundurulduğunda Almanya’da yaşayan nüfusun görece az olduğu ortada olmakla beraber, Almanya’nın kadınların hayatlarına ilk anda insansız, çıplak bir mekan olarak nüfuz ettiğini söyleyebiliriz.

Almanya’da Gündelik Hayat

Göç hareketinin en belirgin gerçeğinin mekan değişimi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda konuştuğumuz kadınların hayatlarını yaşadıkları mekan iki boyutta değişmiştir. Bir yandan başka bir ülkede yaşamaya başlayan kadınlar bir yandan da hayatlarında ilk defa şehirde yaşamışlardır. Kadınların gündelik hayatlarını ve göç sürecinin getirdiği değişimlerin tamamını anlamak mümkün olmasa da belli başlıklar altındaki sorulara verdikleri cevaplar sayesinde bir fikir edinebiliriz. Bu çalışma çerçevesinde kadınların gündelik hayatlarını, kullandıkları mekanlar ve Almanya’daki insanlarla kurdukları ilişkiler -bu insanlara dair yargılar- üzerinden anlamaya çalıştık. Bu bağlamda kadınların Almanya’daki komşularıyla kurdukları ilişkileri, para kazandıkları bir işte çalışıp çalışmadıkları, evlerinin çevresindeki mekanları kullanım sıklıkları hakkında anlattıkları gündelik hayat deneyimlerini yansıtabilir.

Ev Hayatı ve Komşular

Almanya'ya göçün yoğunlaşmasıyla beraber Sema Erder'in getto olarak nitelendirdiği,³⁷ benzer topluluklardan gelen insanların -hemşerilerin, akrabaların- bir arada yaşadığı kapalı alanlar oluşmaya başlamıştır. Bu kapalı alanların oluşmasının hem Alman toplumunda yükselen göçmen karşıtlığıyla, ırkçılıkla hem de göç eden insanların tanıdık bir yere gitme arzularıyla bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu öncü göçmen kadınlar olduğunda ise gittikleri yerde böylesi bir alan olmadığı, hatta çok az tanıdıklarının olduğu açıktır. Bu durumda bu kadınlar Alman vatandaşlarıyla ilişkilenecek durumda kalmışlardır ki bu onların farklı kadınlık halleriyle tanışmaları anlamına da gelmektedir. Konuştuğumuz kadınların hepsinin yaşadıkları alanlarda sadece Almanlar olduğu için hem onlarla ilişki geliştirmiş hem de sınırlı iletişim kurabilecek kadar da olsa dil öğrenmek zorunda kalmışlar, sonradan göç eden nüfusun önemli bir kısmı ise Almanca öğrenmeye gerek duymamış. Kadınlar Alman erkeklerle çok sınırlı olsa da Alman kadınlarla samimi komşuluk ilişkileri geliştirmişler:

Bizim binada hep yaşlı Almanlar oturuyordu, bana çok iyi davranıyorlardı çok iyi insanlardı apartmanda görünce mutlaka durup konuşuyorlardı gerçi ben o zamanlar ne dediklerini anlamıyordum işte gutan tag diyodum schöne diyodum (gülüyor) kafa sallayıp gidiyodum (Fatoş Deniz,52)

Almanya'ya daha yeni gitmişim bir gün dışardan bir gürültü geldi ama nasıl... Atla Selda (kızı) dedim yere, bomba atıyorlar (gülüyor). Koltuktan atlardım kocam da yok evde sonra dedim kalk bi bakalım noluyo, kapıyı açtım komşum bi kadın vardı çok yaşlıydı baktım o da bize geliyor korkma korma dedi kirmes var havai fişek atıyorlar bildi o benim yeni geldiğimi nereden bileyim ben kirmesi havai fişegi (gülüyor). Sonra geldi kocam gelene kadar yanımda oturdu Allah razı olsun (Zeynep Demirkıran,63)

Almanlar çok iyi insanlar aslında. Benim komşularım hep Alman'dı. Bahçede gril yapardık biz onlara gönderirdik ama onlar bize hiç et göndermezlerdi biliyolardı biz domuz yemiyoruz başka et bile olsa göndermezlerdi. Ama başka şeyler veriyolardı, mesela onların bi tane yemeği var böyle kıymanın içine yumurta kırıp fırında pişiriyorlar ben onu çok severdim komşum her yaptığında getirirdi, bana da öğretti hala yaparım bazen (Fatma Uludağ,62)

Kadınlar komşuları olan Alman kadınlarla iyi ilişkiler geliştirdikleri gibi genel olarak Almanlara karşı oldukça pozitif düşüncelere sahipler. Yabancı düşmanı olan Almanları marjinal bir grup olarak sınıflandıran kadınlar Almanları kimi zaman şaşırtıcı derecede sevmişler:

Hippiler çok iyi insanlardı, elinde ne varsa seninle paylaşır, saygılıdır. Sadece tarzları farklıydı onların değişik giyiniyorlardı olsun ne olacak ki o da öyle giyinmek istiyor (Ayşe Sekmen,56)

Konuştuğumuz kadınlar Alman'larla ilişkilerinin çok iyi olmasını "o zamanki Almanlar"ın iyi insanlar olmasına bağlarken sonrasında değişen-kötüleşen- ilişkilerden Almanları değil buradan göç eden Türkleri ve Kürtleri sorumlu tutuyorlar:

Almanlar artık acıdıklarından mı sevdiklerinden mi çok iyi davranıyorlardı bize. Ben Mehtap'ı (kızı) parka götürdüm gelip severlerdi, şeker verirlerdi ben de küçüğüm o zaman ne 22-23 yaşındayım saçlarımı okşarlardı. Sonra bizimkiler gitti orda Alman kadınlara laf attılar, serserilik yaptılar onun için Almanlar sonradan sevmedi bizi (Zeliha Özsoy,60)

Hep bizim erkeklerin yüzünden Almanlar düşman gibi oldu bence, Alman kadınlara seni seviyorum dediler evlendiler 5 sene dolunca, oturma izni için 5 sene lazım ya, bıraktılar kadınları. O zaman paralı evlilik yoktu böyle kandırdılar hep kadınları. Sonra da Almanlar düşman gibi oldu e sen kadınlara öyle yaparsan... (Sebiha Güney,56)

Konuştuğumuz kadınlar, Almanlarla iyi ilişkiler geliştirmeleri ve onlara dair olumlu hisler beslemeleri nedeniyle zaman içerisinde kötüleşen Türkiyeli-Alman ilişkilerinden Türkiyeli göçmenleri sorumlu tutmaktalar.

Oysa ki artan göçmenlerle, daha önemlisi bu göçmenlerin geçici işçi statüsünden çıkıp ailelerini yanına alan kalıcı “vatandaş”lara dönüşmeleriyle göçmen karşıtlığı ve yabancı düşmanlığının arttığı bir gerçek. Bu dönemde yabancı düşmanlığı sadece Alman toplumu tarafından hissedilen bir duygu değil aynı zamanda politik bir araçtır. Alman politikacılar “bizim yabancılarla sorunumuz yok, Türklerle sorunumuz var” demekten kaçınmamışlar ve kendi dillerinde konuyu şöyle özetlemişlerdir: “Gestern Gast, Heute Last (dün misafirdiler bugün ise yük)”.³⁸ Görüşlerini aldığımız kadınların bozulan ilişkilerin sorumluluğunu kendi topluluklarındaki erkeklere mal etmeleri, onları suçlamaları, ötekileştirmeleri Julia Kristeva’nın iğrençlik -abject- kavramı üzerinden okunabilir. Abject, bilinçaltının baş edemediği bir ötekiliği temsil eder ve iğrenme güdüsü benliğin sınırlarını sağlamlaştırır.³⁹ Bu bağlamda kendi topluluklarından olan erkekleri iğrençleştiren bu kadınların onları dışarı atarak kendi “saf” alanlarını⁴⁰ oluşturmaya çabaladıklarını öne sürebiliriz. Diğer taraftan kadınların bozulan ilişkilerin temellerini kandırılan ve taciz edilen Alman kadınlar üzerinden kurmaları, sonuç kendileri için olumsuz olsa dahi bu kadınları anlayışla karşılamaları, onları haklı bulmaları gerçek bir kadın dayanışması örneği olarak anlaşılabilmektedir.

Giyim-Kuşam

Almanya’da yaşayan Türkiyeli kadın göçmenlerin kuramsal çalışmalarda ve temsil alanlarında “mağdur kadın” olarak yer almalarını güçlendiren önemli bir ikonografik nesne başörtüsüdür. Başörtüsü bir yandan İslam’a referans yaparak dini sebeplerden dolayı kadınların Alman toplumuna ne kadar yabancı olduğunu anlatırken diğer taraftan göçmen erkeklerde var olduğu öne sürülen kadınların geleneği koruması gerektiği düşüncesinin de altını çizmektedir. Konuştuğumuz kadınların Almanya’daki giyim tercihleri-kimi zaman özgürlükleri- onların geleneği temsil etme, değişime karşı durma ile uyum sağlama, yeniliğe açık olma arasında durdukları yeri en azından bedensel temsil anlamında anlamamıza yardımcı olabilir.

Görüşme yapılan kadınların hepsi Almanya’ya gitmeden önce başörtüsü takıyormuş ve köyün geleneksel kıyafeti olan şalvarın üzerine bol kıyafetler giyiyorlarmış. Almanya’ya gittiklerinde ise kimi zaman şaşırtıcı derecede değişmiş kıyafet tercihleri:

Almanya’da herkes kısacık şortlarla eteklerle dolaşiyor zaten şalvar giysen çok garip olur. Ben şalvarı başörtüsünü daha buradan giderken çıkarttım, orda da dar pantolon giyiyordum üstüne de böyle uzun şeyler ama öyle kapalı değil. Çok istedim mini etek giymeyi ama bacaklarım güzel değil benim, çarpık çarpık (gülüyor) yoksa kesin giyerdim. (Fatma Uludağ,62)

Konuştuğumuz kadınların büyük bir kısmı Almanya’da başörtüsü takmamış. Görece geç gidenler kendilerinin utandıklarını söylerken diğerleri ise kendi rızaları dışında takmışlar. Örneğin Fatoş Deniz’in eşinin ailesinin orda yaşaması sebebiyle bu konuda diğer kadınlar kadar rahat olamamış ama köyden farklı olarak kent kendisine gizli bir özgürlük alanı yaratmış:

Köyde takıyodum başörtüsünü ama türban değil işte biliyosun, Almanya’ya gittiğimde kaynanamın evi yakındı onu korkusundan çıkaramadım ama biraz uzaklaşınca evden hemen çıkarıp cebime koyuyodum geri dönerken de takıyodum (gülüyor). (Fatoş Deniz,52)

Kadınların giyimlerinde gelenekselden değil yenilikten yana tavır koymalarında kendi isteklerinin yanı sıra bu zemini sağlayan koşullar da yardımcı olmuş. Bir yandan kendilerinden önce Almanya’da bir süre yaşamış eşlerinden destek gören kadınlar diğer yandan otoriter bir aile büyüğü olmadığı için birbirlerine de destek olmuş en azından yadırgamamışlar:

Gidince bi baktım Zeliha da Zöhre de açmışlar başlarını cin gibiler valla, baktım onlar açmış başlarını ben de açtım (gülüyor) (Ayşe Sekmen,56)

Sonuç olarak görsel alanlarda istisnasız olarak başörtülü yer alan -yerleştirilen- ve başörtüsünün temsil ettiği “uyumsuzluk”la birlikte anılan göçmen kadınların daima değişime direnmek ve gelenekleri temsil etmek gibi arzularının olmadığını, varsa bile bu arzularını temsil alanlarında ve kuramsal çalışmalarda karşılaştığı üzere bedenlerinde simgeleştirmediklerini söyleyebiliriz.

Ücretli İş Hayatı

Ücretli iş gücüne katılımın kadının toplumsal konumunu nasıl etkileyeceği beraberinde birçok tartışmayı getirirken tarım toplumları için farklı yaklaşımlar olduğunu söyleyebiliriz. Tarımsal üretime katılmakla kadınların toplumsal statüsü arasında ilişki kurmaya çalışan değerlendirmelerin bazıları köylü kadının ezilmişliğini tarımsal üretime doğrudan katılmasıyla dolayısıyla alınıp satılan bir köleye dönüşmesiyle açıklarken⁴¹ bir kısmı ise aksine üretime katılan kadının ailede ve toplumda saygın ve sözü dinlenen bir konumda olduğunu iddia etmektedir.⁴² Kadınların tarımsal üretime katılmasıyla statüsünün ne derecede değişeceği tartışmalı bir konu olmakla beraber tarımsal üretime katılımından neyin kastedildiği de belirsizleşebilmektedir. Karacadağ köyünde tarımsal üretimin buğday ve arpa gibi tahıllara dayanması ve uzun yıllardır bu ürünlerin tarım makineleriyle ekilip biçilmesi nedeniyle kadınlar tarlaya bile gitmemektedir. Fakat bütün bu ürün ekme-biçme süreçlerinde kadınlar kiralanan tarım araçlarının şoförlerinin yemeğinin hazırlanmasından kıyafetlerinin yıkanmasına kadar bütün işlerini yapmaktadır. Yoğun ev içi işlerin yanı sıra bu işleri de yapmak durumunda kalan kadınların işlerinin görünmezliği nedeniyle tarımsal üretime katılan kadınların bu süreçten sağladıkları herhangi bir fayda varsa -ki bu tartışmalıdır- ondan da eksik kaldıklarını söyleyebiliriz. Bütün bahsi geçen işleri yapmalarına rağmen ücretli işgücüne katılmayan çoğu kadın gibi konuştuğumuz kadınlar da kendilerini göç etmeden önce “çalışmıyor” olarak nitelediler.

Konuştüğümüz kadınların hepsi Almanya’ya göç ettiklerinde değişen sürelerde çalışmışlar. Yaptıkları işler genelde Susan Martin’in dikkatimizi çektiği gibi toplumsal cinsiyet temelinde şekillenmiş olan kadınlar, kadınlıkla özdeşleşmiş işlerde istihdam edilmiş temizlik, bakıcılık, dikiş gibi işlerde çalışmışlardır.⁴³ Kadınlar ve köyün geri kalanı için kendi kurallarını belirlemiş bir ülke olarak algılanan Almanya’da bütün bu emek yoğun ve statüsü düşük işlerde çalışmak aynı dönemlerde Türkiye’deki şehirlere göç etmiş kadınlar için olduğundan daha olumlu algılanmış. Ekonomik koşulları ne olursa olsun o dönem için Almanya’ya gidenler dışında köyde yaşayan ve şehre göç eden kadınlar arasında ücretli iş gücüne katılan yok. Göçmen kadınların ücretli iş gücüne katılmalarını olanaklı kılan etmenin ekonomik gereksinimden çok Almanya’da her türlü işte çalışmanın toplumsal olarak kabul edilebilir olması olduğunu söyleyebiliriz.

Konuştüğümüz kadınların hepsi ücretli işte çalışmış olmaktan memnun olduklarını belirtirken çalışıyor olmanın ekonomik faydasından çok bu işler sayesinde dışarı rahatça çıkabiliyor olmalarına vurgu yaptılar:

Bir büronun temizliğini yapıyodum ben günde 2 saat falan sürüyordum, çok kolaydı işim bi süpürge tut bi de etrafı sil tamam. İş yerim eve yakın sayılır otobüsle de gidiliyordu ama ben yürüyodum hem giderken hem gelirken dışarı çıkmış oluyodum hiç değilse (Zeynep Demirkıran,63)

Yaşlı bi kadına bakıyodum ben günde 3–4 saat falan. Yemeğini veriyodum temizliğini yapıyodum o kadar, çok para da kazanmıyodum ama insanın kendi parasını kazanması gibisi var mı, hem evde otur otur ne yapcan şimdi oturuyoruz da noluyo ya bi yerin ağrır ya bi dert gelir aklına. Çalışırken dışarı çıkıyosun insan görüyorsunuz... (Ayşe Sekmen,56)

Konuştüğümüz kadınlar gitmeden önce yaptıkları ev içi işleri çalışma olarak adlandırmadıkları gibi Almanya’da yaptıkları düşük statülü emek yoğun işleri de önemsiz görmektedir. Böylesi bir algının sebebi bu işlerin kadınlıkla özdeşleşmiş, bakım ve temizlik gibi ev içi işlerin ücretli iş piyasasına uzantıları olması olabilir. Başka bir deyişle kadınlar bu işleri zaten hep yaptıkları için bu defa karşılığında ücret alıyor olsalar dahi bunları gerçek birer iş olarak nitelendirmeyip önemsizleştirmektedir. Diğer taraftan bir yandan önemsizleştirdikleri bu işlerin gündelik hayatlarında -kendisi “önemsiz” olan bir alanda- olumlu değişikliklere yer açtığı ortadadır.

Göçmen kadınları sorunsallaştıran çalışmaların büyük çoğunluğunun öne sürdüğü Türkiye’den Almanya’ya göç eden kadınların hepsinin eve hapsedilmiş, “mağdur” kadınlar olduğu tezi büyük oranda yanlıştır. Böyle bir yaşama mecbur bırakılan kadınlar olmakla birlikte görüştüğümüz kadınların hepsi ücretli işlerde çalışmıştır. Dahası Toksöz’ün verdiği bilgilere göre Almanya’da sigortalı olarak çalışan kadınların üçte birini Türkiyeli kadınlar oluşturmakta, sigortasız veya kaçak çalışanlarla birlikte bu oran yüzde 50’ye ulaşmaktadır.⁴⁴ Sonuç olarak Türkiye’den Almanya’ya göç eden kadınların yarısı ücretli işlerde çalışmakta, hayatlarında belki de ilk defa çalışmalarının karşılığında para kazanmakta, kamusal alana daha rahat çıkabilmekte ve ailesi dışındaki insanlarla ilişki geliştirebilmektedir.

Gündelik Hayat-Mekan

Türkiye'den Almanya'ya göç eden kadınlar daha sonraki yıllarda birbirlerine yakın ve birbirlerinin gözlemleri altında, Almanya'da olsalar bile bir nevi burada içinde yaşadıkları toplumun benzeri bir toplum içinde yaşamış olsalar da öncü kadınlar gittiğinde böyle bir toplumsal oluşum olmadığı için daha "özgür" hayatlar sürmüşler. Bu görece özgürlük onların gündelik hayatlarına da doğal olarak yansımış. Konuştuğumuz kadınlar, her ne kadar ücretli işte çalışmak daha imkanı kılssa da genel olarak da evden çıkmakta çok sorun yaşamadıklarını belirttiler. Kadınlar gün içerisinde daha çok alışveriş, çocukların okula götürülüp getirilmesi gibi ev içi işlerinin sokağa olan uzantısı temelinde dışarı çıksalar da kimi zaman sadece hava almak için evin yakınındaki parklara gittiklerini anlattılar. Günlük hayatlarında kullandıkları mekanlar genel olarak eve yürüme mesafesinde olan kadınlardan sadece Fatma Uludağ kendi deyimıyla "Almanya'da kırk yıl geçirmiş" ve "artık her şeyi öğrenmiş" olduğu için toplu ulaşım araçlarını kullanmış. Diğer kadınlara bu soruyu sorduğumuzda ise isteseler gidebileceklerini ama "gerek olmadığını" anlattılar. Gerek görmeme meselesinin öznel bir yargı olmaktan çok çeşitli baskılarla ilintili olduğu açık olmakla beraber kadınların yapmasalar bile yapabileceklerini düşünceleri kendilerini görece daha özgür hissettikleri anlamına da gelebilir. Dahası göç etmeden önce buldukları mekanın bir köy- kimi zaman yayla- olduğu göz önünde bulundurulduğunda içinde bir çok yeniler bulunan bir kentte sokakta gezinmek hatta markete gitmek bile keyifli bir uğraşa dönüşebilir.

Sonuç Yerine

Göçmen kadınlar geçtiğimiz yarım yüzyılda kuramsal çalışmalarda oldukça, görsel alanda ise fazlasıyla görünür oldular. Uzun yıllar boyunca göç yolunda sessiz sedasız yürüyen kadınların sesini ilk duyanlar aynı zamanda onları "ilginç" ve "anlatılmaya değer" bulanlar oldu ki bu tutumun hala kimi çalışmalarda devam ettiğini söyleyebiliriz. Göçmenlerin "ötekiliğini", "benzemezliğini" hatta kimi zaman "uygarlaşmamışlığını" kadınlar üzerinden anlatmayı deneyen bu çalışmaların, temsil alanlarının zihnimize şekillendirdiği "mağdur kadın" stereotipi uzun zaman aksinin düşünülmesinin önündeki engel oldu. Göç ve kadın ilişkisini inceleyen çalışmaların vardığı sonuçlar çoğu zaman doğru, tutarlı ve gerçektir. Bu yazıda ne görüşülen kadınlar ne de yazar aksini iddia etmektedir. Üstelik çalışmada yer alan kadınların geçmişlerinden konuşmaları ve geçmiş anlatılarının çoğu zaman kötünün üstünü örten bir perdeye sahip olması anlatılanlara ihtiyatlı yaklaşmamızı gerektirir. Yine de ister doğru olsun ister kadınların inanmak istediği yalan, göç kimi zaman kadınların hayatlarında olumlu değişimleri beraberinde getirmiştir. İlk defa şehirle karşılaşan bu kadınlar çekirdek ailelerini kurarak, geldikleri köyün ataerki örüntülerinden uzaklaşabilmiştir. Onları benimsemese dahi şehir onlar için emek karşılığında para almak, giyinirken özgür olmak, kimi zaman çocuk doğurabilmek- konuştuğumuz kadınlardan Ayşe Sekmen köydeyken çocuğu olmadığını Almanya'ya gittiğinde tedavi sonucunda çocuk doğurabildiğini anlatmıştır- , kimi zaman sığınmak – köyden sığınma evine ilk yerleşen kadın bunu Almanya'da başarabilmiştir- anlamına gelmektedir. Bunlar ne kadınların konumlarında radikal değişiklikler yaratabilecek kadar önemlidir ne de görünmeyecek, anlatılmayacak kadar önemsizdir.

Evet, kadınlar göç yolunda arkalarına bakarak yürürler ama bazen gülümserler.

Görüşme Çizelgesi

Ayşe Sekmen: 56 yaşında, üç oğlu var, ikisi evli. Kocasını dört yıl önce vefat etmiş Karacadağ köyünde yalnız yaşıyor. İlk kez 1975 yılında Almanya'ya gitmiş. Orada sürekli olmamakla birlikte 10 yıl kadar bakıcılık işi yapmış. 1995 yılında kesin dönüş yapmış. İlkokul mezunu. İyi düzeyde Türkçe orta düzeyde Almanca biliyor.

Fatma Uludağ: 62 yaşında, iki oğlu bir kızı var, hepsi evli ve Almanya'da yaşıyor. Kocasıyla birlikte Kulu ilçesinde yaşıyor. İlk kez 1971 yılında Almanya'ya gitmiş, Karacadağ köyünden Almanya'ya giden ilk kadın. Orada 3-4 yıl bir deterjan fabrikasında çalışmış. Daha sonrasında dönem dönem bakıcılık ve temizlik işlerinde çalışmış. 2008 yılında kocasıyla birlikte kesin dönüş yapmış. Okuma yazma biliyor, iyi düzeyde Türkçe ve Almanca biliyor.

Fatoş Deniz: 52 yaşında, iki kızı bir oğlu var, hepsi bekar. Oğlu Almanya'da çalışıyor. Kızları ile birlikte Ankara'da yaşıyor. 10 yıl önce eşinden ayrılmış. İlk kez 1978 yılında Almanya'ya gitmiş. Orada 7–8 yıl temizlik işinde çalışmış. 1989 yılında kesin dönüş yapmış. 1990 yılında Karacadağ köyünden Ankara'ya göç etmiş. Ortaokul mezunu. İyi düzeyde Türkçe orta düzeyde Almanca biliyor.

Sebiha Güney: 56 yaşında, iki kızı var, ikisi de evli Almanya'da yaşıyor. 6 yıl öce eşinden ayrılmış, 2 yıl önce yeniden evlenmiş. Kocasıyla birlikte Konya'da yaşıyor. İlk kez Almanya'ya 1980 yılında gitmiş, kısa bir süre temizlik işinde çalışmış. 1990 yılında kesin dönüş yapmış. Okuma yazma biliyor, iyi düzeyde Türkçe orta düzeyde Almanca biliyor.

Zeliha Özsoy: 60 yaşında, iki oğlu bir kızı var, hepsi evli. Büyük oğlunun ailesiyle birlikte Kulu'da yaşıyor. Kocası ve küçük oğlu halen Almanya'da çalışıyor. İlk kez 1974 yılında Almanya'ya gitmiş. Orada çocukları olana kadar kısa bir süre temizlik işinde çalışmış. 1992 yılında Türkiye'ye kesin dönüş yapmış. Okula gitmemiş, Türkçe anlıyor ama konuşmıyor. Orta düzeyde Almanca biliyor.

Zeynep Demirkıran: 63 yaşında, iki kızı iki oğlu var, hepsi evli. Kocasıyla birlikte Karacadağ Köyünde yaşıyor. Çocuklarının tamamı Almanya'da, sık sık Almanya'ya ziyarete gidiyor. İlk kez 1975 yılında Almanya'ya gitmiş. Orada 2 yıl diş macunu fabrikasında, 6 yıl temizlik işinde çalışmış. Daha sonra dönem dönem bakıcılık, meyve toplayıcılığı gibi geçici işlerde çalışmış. 2009 yılında kocası ile birlikte kesin dönüş yapmışlar. Okuma yazma bilmiyor. Türkçe anlıyor ama konuşmıyor. İyi düzeyde Almanca biliyor.

Zöhre Akgül: 59 yaşında, iki kızı iki oğlu var, oğullarından biri evli. Kocasıyla birlikte Karacadağ köyünde yaşıyor. İlk kez 1972 yılında Almanya'ya gitmiş. Orada 2 yıl kadar temizlik işinde çalışmış. 1981 yılında kesin dönüş yapmış. 15 yıl kadar Ankara'da yaşamış. Sonrasında Karacadağ'a yerleşmiş. Okuma yazma biliyor. İyi düzede Türkçe, orta düzeyde Almanca biliyor.

- 1 Sema Erder, Refah Toplumunda Getto kitabında yeni bir mekana ilk göç eden grubu “öncü göçmenler” olarak tanımlamaktadır.
- 2 UNDP, Human Development Report, 2009.
- 3 Helga Rittersberger-Tılıç, «Göç Dinamikleri ve Kadın» Göç ve Kadın Panelinde Sunulan Bildiri (Hacettepe Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2010).
- 4 J.Michael Piore, *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies* (New York: Cambridge University, 1979), 17.
- 5 John Berger, *Yedinci Adam*, Çev: Cevat Çapan (İstanbul: Cem, 1976), 64.
- 6 Berger, *Yedinci Adam*, 138.
- 7 Olivia Espin, *Women Crossing Boundaries: The Psychology of Immigration and the Transformations of Sexuality* (Londra: Routledge, 1999), 133.
- 8 Tül Akbal Süalp, “Peçenin Önünde; Peçenin Ardında Mercek ve Kadraj Ayarlarından Yeni Konulara: 2000’lerin Avangardı Mümkün mü? ”, *Dışarıda Kalanlar/Bırakılanlar*, Ed: Nabi Avcı, Deniz Derman, Arus Yumul, Süheyla Kırcı Schroeder (İstanbul: Bağlam 2001), 163–164.
- 9 Gökçe Yurdakul, *From Guest Workers into Muslims: The Transformation of Turkish Immigrant Associations in Germany* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2009), 14.
- 10 Söz konusu Almanya olduğunda Türkiyeli göçmenlere “bir gün yurtlarına dönecek olan geçici işçiler” olarak yaklaşıldığı, yerleşikliklerinde ortaya çıkacak sorunların öngörülmediği ortadadır.
- 11 John Berger, göçmen işçilerin hayatlarını anlattığı kitabına yedinci “adam” ismini vermekte beis görmez ve görsel malzeme olarak kullanmaktan vazgeçemediği göçmen kadınların hayatlarına dair hiçbir şey söylemez.
- 12 Nermin Abadan-Unat, *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2002), 4.
- 13 (Morokvasic, 1993) aktaran İpek İlkaracan, “1990’lar Türkiye’sinde Kadın ve Göç” *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Ed: Oya Baydar (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 305–322.
- 14 Susan Martin “Women, Migration and Development”, *Transatlantic Perspectives on Migration* (Washington DC: Georgetown University, 2007), 1–12 <http://isim.georgetown.edu/Publications/GMF%20Materials/Martin.pdf> internet adresinden 03.06.2010 tarihinde edinilmiştir
- 15 Siriphon Skrobaneck, *The Traffic in Women: Human Realities of The International Sex Trade* (London: Zed Boks, 1997), 14.
- 16 Çağla Ünlütürk-Ulutaş, Aslıcan Kalfa “Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri” (Fe Dergi, 1/2, 2009), 13-28.
- 17 Sema Erder, *Refah Toplumunda Getto* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2006) ve Sevgi Uçan Çubukçu “Küreselleşme ve Göç Kuramlarının Kesişme Ekseninde Kadın”, XI. Sosyal Bilimler Kongresinde Sunulan Bildiri (Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2009).
- 18 Erder, *Refah Toplumunda Getto*, 203.
- 19 (Bourdieu, 2004) aktaran Yurdakul, *From Guest Workers into Muslims: The Transformation of Turkish Immigrant Associations in Germany*, 26.
- 20 Gülay Toksöz, “Almanya’daki Türkiyeli Kadınlar, ‘Kızkardeşleri’ ve Etnomerkezcilik” (Birikim 50, 1993), 35–42.
- 21 Susan Martin “Women, Migration and Development” ve Deniz Gümüş, «Göç Eden Kadınların Sosyal Hizmet İhtiyacı” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2007).
- 22 Ayşe Gül Altınay, *Vatan Millet Kadınlar* (İstanbul: İletişim, 2009), 311.
- 23 Olivia Espin, *Women Crossing Boundaries: The Psychology of Immigration and the Transformations of Sexuality*, 8.
- 24 Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation* (London: Sage, 1996), 79.
- 25 Toksöz, “Almanya’daki Türkiyeli Kadınlar, ‘Kızkardeşleri’ ve Etnomerkezcilik”.
- 26 (Veronika Bennholdt-Thomsen ve diğerleri, 1987) aktaran İlkaracan, “1990’lar Türkiye’sinde Kadın ve Göç”.
- 27 Espin, *Women Crossing Boundaries: The Psychology of Immigration and the Transformations of Sexuality*, 7.
- 28 S.Ali Gitmez, *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler* (İstanbul: Alan, 1983), 23.
- 29 Ayşe Gürel; Seval Kudat, (1978). “Türk Kadınının Avrupa’ya Göçünün Kişilik, Aile ve Topluma Yansıyan Sonuçları” (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 33/ 4, 1978), 109–134.
- 30 Özgür Yaren, *Alt Yazılı Rüyalara: Avrupa Göçmen Sineması*. (Ankara: De Ki, 2008), 121.
- 31 (Angelica Ferrer, 2002) aktaran Yaren, *Alt Yazılı Rüyalara: Avrupa Göçmen Sineması*, 121.
- 32 (Inowlocki, 2000) aktaran Umur Erel, “The Politics of Identity and Community: Migrant Women from Turkey in Germany”, *Gender and Insecurity: Migrant Women in Europe* (Aldershot: Ashgate, 2003), 154.

- 33 Espin, *Women Crossing Boundaries: The Psychology of Immigration and the Transformations of Sexuality*, 7.
- 34 Rohat Alakom, *Orta Anadolu Kürtleri* (İstanbul: Evrensel, 2007), 44.
- 35 Deniz Kandiyoti, *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar* (İstanbul: Metis, 1997), 57.
- 36 Bell Hooks, *Feminizm Herkes İçindir*. Çev: Ece Aydın, Berna Kurt, Şirin Özgün, Aysel Yıldırım (İstanbul: Çitlembik, 2002).
- 37 Erder, *Refah Toplumunda Getto*.
- 38 A.Fikret Tosun, «Almanya'da Yaşayan Türk Yönetmenlerin Filmlerinde Göçmen Olgusu» (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006).
- 39 Julia Kristeva, *Korkunun Güçleri: İğrençlik Üzerine Bir Deneme*, Çev: Nilgün Tural (İstanbul: Ayrıntı, 2004), 14.
- 40 Kristeva, *Korkunun Güçleri: İğrençlik Üzerine Bir Deneme*, 19.
- 41 Aytunç Altındal, *Türkiye'de Kadın* (İstanbul: Alfa, 2004), 113.
- 42 (Beşikçi, 1969) aktaran Lale Yalçın-Heckmann, «Aşiretli Kadın: Göçer ve Yarı-Göçer Toplumlarında Cinsiyet Roller ve Kadın Stratejileri», *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, Ed: Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim, 2010), 250.
- 43 Martin «Women, Migration and Development», *Transatlantic Perspectives on Migration*.
- 44 Toksöz, «Almanya'daki Türkiyeli Kadınlar, 'Kızkardeşleri' ve Etnomerkezcilik».